

22. Зеліско А.В. Цивільна правосуб'єктність корпоративних інвестиційних фондів / А.В. Зеліско // Держава і право : збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 59. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. – С. 250–256.

23. Підприємницьке право України : [підручник] / за заг. ред. доц. Р.Б. Шишки. – Х. : Вид-во УніВС, Еспада, 2000. – 480с.

24. Мавліханова Р.В. Виробничі кооперативи як суб'єкти цивільного права : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Роза Вялієвна Мавліханова. – Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2005. – 212 с.

25. Пономарева Т.Н. Правовой статус коммерческой организации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Т.Н. Пономарева. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет, 2013. – 36 с.

УДК 347.27(477)

КІЗЛОВА О.С.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ОСНОВНИХ ЕТАПІВ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЗАСТАВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В УМОВАХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У цій статті досліджено основні етапи формування інституту застави на українських землях. Розглянуто підстави, умови виникнення та формування застави за основними джерелами права та законодавства, які діяли в різні часи на українських землях.

Ключові слова: застава, іпотека, форми та види застави, джерела права та законодавства, етапи формування застави.

В данной статье исследованы основные этапы формирования института залога на украинских землях. Рассмотрены основания, условия возникновения и формирования залога по основным источникам права и законодательства, которые действовали в разное время на украинских землях.

Ключевые слова: залог, ипотека, формы и виды залога, источники права и законодательства, этапы формирования залога.

This article is sanctified the basic stages of bail on Ukrainian territory. Considered base, conditions for the emergence and formation of collateral based on the principle sources of law and legislation, which operated at various times in the Ukrainian lands.

Key words: pledge, shape and type of pledge sources of law and legislation.

Вступ. Для оцінки сучасного стану і прогнозування історичних перспектив формування держави і права недостатньо мати уявлення про загальні закономірності історичного розвитку, про тенденції в становленні, змінах державної і правової системи визначеної держави. Необхідно також знати причини виникнення, зміни й ефективність дії в конкретно-історичних умовах правових інститутів, значних законодавчих актів, вплив історико-правових явищ на соціально-економічні процеси в суспільстві та житті людей.

Теоретичною основою дослідження є праці вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі цивільного права, римського приватного права, загальної теорії та історії держави і права. У різні часи дослідженням питань виникнення та формування права займалися відомі правознавці М.М. Агаркова, С.С. Алексєєв, І.О. Базанов, В.А. Белов, С.Н. Братусь, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, Б.М. Гонгалюк, А.С. Звоницький, О.С. Йоффе, Л.А. Кассо, В.В. Луць, Д.І. Мейер, І.Б. Новицький, С.В. Пахман, К.П. Побєдоносцев, Й.О. Покровський, Г.Ф. Шершеневича, Т.С. Шкрум, Є.О. Харитонов та ін.

© КІЗЛОВА О.С. – доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного та господарського права і процесу (Міжнародний гуманітарний університет), професор кафедри цивільного права (Національний університет «Одеська юридична академія»)

Постановка завдання. Метою дослідження є теоретичне осмислення правових проблем, пов'язаних із виникненням та формуванням правового інституту застави, поява якого в українському праві та законодавстві пов'язана з політичними та соціальними перетвореннями в українській державності в різні історичні періоди.

Результати дослідження. Інститут застави, як і будь який інший інститут національного цивільного права, пройшов у своєму розвитку значну кількість історичних періодів, пов'язаних перш за все з виникненням та становленням української державності та формуванням джерел національного права. Так, сьогодні таких періодів в історичному формуванні інституту застави є сім.

I період. Держава і право Київської Русі і Галицько-Волинського князівства в IX–XIV століттях.

Основні джерела права в період ранньофеодальної централізованої держави й початку феодальної роздробленості: звичаєве право, договори Русі з Візантією, княже законодавство, «Руська Правда».

У IX – X століттях діяла усна форма звичаєвого права, частина норм якого збереглася в «Правді Ярослава» – найдавнішої частини Короткої редакції «Руської Правди».

У числі перших істотних модифікацій, випробуваних старим звичаєм, були ті, що пов'язані з прийняттям і засвоєнням церковного права [1]. Держава надає давньому звичаю не тільки санкцію, а й свій особливий зміст і призначення. З виникненням держави панівні класи використовують звичай в своїх інтересах. Найбільш давніми пам'ятниками руського права були російсько-візантійські договори 860, 907, 911, 944 і 971 років, що свідчать про високий міжнародний авторитет Київської Русі і є цінним джерелом для з'ясування історії розвитку ранньофеодального права [2].

Цей період обраний і позначений не випадково, тому що саме тоді виникає особиста форма застави. Ця форма застави практично проіснувала до початку XVII століття і пов'язано це було з тим, що вона була вкрай вигідна феодалам в умовах існування натурального господарства в XIV–XV століттях.

Існують різні точки зору в оцінці економічного, соціального і юридичного положення закупа. Вперше термін «закуп» (це порівняно пізня категорія залежних селян) з'являється у Великій правді у XII столітті, і Б.Д. Греков, даючи соціально-юридичну характеристику категорії закупів, розглядав її аналогію в сільській служивій кабалі [3], А.А. Зимін відносив закуп до холопів [4].

За «Руською Правдою» «закуп» розглядається як застава, із якої можна одержати відшкодування у разі несвоєчасної сплати боргу, право на відчуження особи закупа. І в цьому розумінні поняття застави не відрізняється від його поняття в римському праві. Однак говорити про пряме запозичення римського або якогось іншого права у статтях «Руської Правди» досить складно. Відсутнє саме поняття «застава», хоча закономірності розвитку соціально-економічних відносин феодального ладу приводили до необхідності виникнення схожих правових норм.

Самозастава (як і самопродаж у рабство) відомий із найдавніших часів. Про нього повідомляють закони Солона, давньоримські закони XII таблиць, його не уникає німецьке право, визнавало його і польське право [5].

Більшість дослідників сходиться в думці про те, що точне значення терміна «закуп» – «взяти в заставу» – було ще в XIX столітті доведене М. Ясинським, котрий здійснив аналіз законодавчих актів Русі XII – XVI століть.

Особиста застава зазвичай встановлювалась у договорі позики, у випадку невиконання зобов'язання стягнення зверталось не на майно, а на особу боржника, що віддавався «головою до викупу».

II період. Держава і право на українських землях у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої у XVI – XVII століттях.

Основними джерелами феодального права в цей період були: звичаєве право, княжі грамоти, привілеї Великих князів литовських, постанови польсько-литовських сеймів, Литовські Статути, Магдебурзьке право.

Розвиток права на території українських земель цього періоду поєднує в собі дію правових джерел Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовського і частково Польського законодавства. Прагнення до кодифікації законодавства привело у цей час до появи першого кодексу – Судебника Казимира Ягелончика (1468 рік), а пізніше в XVI столітті – трьох Литовських Статутів [6].

До XV століття польське право не було об'єднано єдиною системою. Спроби його кодифікації ні до чого не привели. У Польщі продовжували створюватися збірники, у які входили більш ранні статuti і конституції, а також норми звичаєвого права. Була розроблена система, що відповідає традиціям польського земського права [7].

Римське право, яке отримало важливе значення у Франції, Німеччині, зробило незначний вплив на розвиток права в Польщі через протидію шляхти, яка побоювалася, що рецепція римського права приведе до посилення королівської влади [7].

Еволюція інституту застави протягом XIV – XV століть практично не відбувалася. Аналіз привілеїв литовських князів підтверджує це.

У джерелах польського права, яке діяло на українських землях, закріплюється наявність у XIV столітті вже сформованого зобов'язального права, окремо інститутів застави, оренди, купівлі продажу, позики та ін. Статті XLIV та XLV є прикладом «пред'юдикатов» (казусів), які увійшли до зводу статутів. Стаття XXXIX встановлює, що «Если кто-то будет владеть участком под залог, мы постановили, что, когда не станет или не будет залогодателя, каждый его родственник или ближний, если он может присутствовать или по крайней мере быть в месте этого заложенного участка, должен засвидетельствовать хотя бы одно в год удостоверение перед нашим Судьей или на общем собрании, что упомянутая вотчина заложена, как это есть или действительно было за такие-то деньги... но если бы он ленился или постоянно мешкал подавать засвидетельствование в течение 15 лет, он должен считать себя лишенным всякого права на заложенный участок» [8].

До початку XVII століття на українських землях, що належали великим землевласникам, все частіше практикується так зване «заставне право». У цей період, разом із розвитком та існуванням у цей час «давньої» форми майнової застави, за якою кредитору переходила закладена у володіння земля (майно), до кінця XVI століття в литовському праві (у III Литовському Статуті) робиться спроба ввести і «нову» форму застави – без передачі закладеної речі кредитору – іпотеки. «Нова» форма застави, більш вигідна для заставника, запозичена з польського заставного права та була прямою реплікою римського інституту застави [9].

III період. Держава і право на українських землях (Лівобережної і Слобідської України) у період входження до складу Російської держави в середині XVII – XVIII століття.

Основними джерелами права в умовах подальшого розвитку в Україні феодального способу виробництва і його основи – феодальної земельної власності були: звичаєве право, Литовський Статут, Магдебурзьке право, гетьманські універсали, договірні статті і царські грамоти, Соборне Улодження 1649 року, Царський уряд, спираючись на односторонність способу виробництва і феодально-кріпосницьких відношень в Україні та Росії, сприяли тому, що в судовій практиці допускалася аналогія закону та аналогія права.

У цей період на території України із посиленням державної влади, що потребувала зберігання визначеної платоспроможності селян, поступово зникає така форма застави, як особиста застава. Водночас з існуванням «давньої» форми застави в російському законодавстві, введеної на цій території України, з'являється «нова» форма застави – іпотека, яка отримує тимчасове застосування, адже після неї продовжує діяти «давня» форма застави, дещо видозмінена. Сутність її полягала в тому, що поступово закріплюється одна з головних рис застави: предметом застави може бути майно. Важливо також підкреслити, що на відміну від римського права, за яким найважливішим правом заставного кредитора було право продажу закладеної речі у випадку незадоволення за забезпеченою заставною вимогою, за Соборним Улодженням 1649 року купівля-продаж закладеного майна переслідувалася законом, тому що кредитор до повного закінчення терміна боргу (передбаченого договором) не вважався власником [10].

Аналіз статей Улодження 1649 року, прямо або побічно регулюючи заставне право, приводить до висновків, що у Соборному Улодженні 1649 року формулюються основні норми заставного права, хоча ще не виділені в окрему главу; передбачається широка практика заставних відносин, що скріплюються офіційно дозволеними актами; у заставному праві виявляється становий характер правовідносин сторін тощо.

Таким чином, із кінця XVII століття на Лівобережній Україні вже використовуються норми російського цивільного права і зокрема заставного. Значною мірою цьому сприяли зміни в соціально-економічній структурі держави, формах феодальної власності на землю, а також правовому положенні окремих соціальних груп.

IV період. Держава і право України у XVIII – початку XIX століття.

Основними джерелами права в період подальшої ліквідації автономного ладу Лівобережної і Слобідської України та входження Правобережної України (у результаті поділів Речі Посполитої) до складу Російської держави залишались діяти норми звичаєвого права, Литовські Статути, Магдебурзьке право, кодифіковані акти України («Права, за якими судиться малоросійський народ» – 1743 рік, «Збірник малоросійських прав – 1807 рік), а також імператорські укази. Існування різних форм прав власності на землю в Україні у цей період призводило до певних труднощів у розвитку застави [9].

Продовжується функціонування «давньої» форми застави до Указу 1744 року, за яким застава у разі несплати грошей у необхідний термін перетворювалася без всяких формальностей і відстрочок у купчу, тобто заставаотримувач отримував на закладену річ право власності.

Із подальшим розвитком товарно-грошових відносин виникає така форма застави, як заставне володіння. Суть якої полягала в запозиченні грошей під заставу маєтків, які передавалися кредитору в тимчасове (до виплати позиченої суми) володіння. Найбільше заставне володіння практикувалося на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX століття.

Розвиток в Україні «нової» форми застави можливо був пов'язаний з появою у 1800 році Уставу про банкрутів, за яким у випадку несплати боргу в термін заставаотримувач вводився у володіння,

одержував право користуватися прибутками закладеного маєтку, не маючи відповідальності за пошкодження угідь і всього того, що належало до маєтку.

У XVIII столітті заставне право знову набуває встановлений Указом 1557 року характер права на чужі речі. Велику роль в упорядкуванні норм заставного права зіграв Закон від 1 серпня 1737 року, низка статей якого була пізніше запозичена під час упорядкування першого кодифікованого зводу законів України «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743 рік). [11]. Основним джерелом «Прав...» були Литовські Статути, Магдебурзьке право і насамперед. Зерцало Саксонське, а також звичайне українське право і судова практика. У деяких випадках є посилання на конкретні російські законодавчі акти.

Питання, пов'язані із заставою, можна знайти у низці пунктів, однак у Кодексі розділ 16 в цілому, присвячений цій проблемі: «Про борги, заставу, поруку, поклажу і про арешт» [11].

V період. Держава і право України в період входження до складу Російської імперії та перебування під юрисдикцією Росії з середини XIX – по чатку XX століття.

Основним джерелом права в період затвердження і розвитку в Україні капіталістичних відносин було на рівні майже з повним знищенням норм звичаєвого права і застосуванням Зводу законів Російської імперії нове царське законодавство, що інтенсивно розвивалося та застосовувалося. Варто зазначити, що до 40-х років XIX століття в праві різних частин України, що входили до складу Російської імперії, було розходження. У Новоросійській і Слобідській губерніях джерелами права було законодавство Росії. У Лівобережних і Малоросійських губерніях (Полтавській, Чернігівській), і Правобережних (Київській, Подільській, Волинській) діяли: Литовський Статут у різних редакціях і збірники Магдебурзького права. І у всій Україні джерелом права залишається звичай.

Даючи оцінку правовим нормам, що існували в Україні до початку XIX століття, І. Енгельман відзначав, що «особливо різючим був розвиток тут твердих юридичних норм, що виникли внаслідок впливу німецького (Магдебурзького) і римського права» [12].

Особливо яскраво це проявилось, на нашу думку, в регулюванні питань, що стосуються інституту застави в «Збірнику малоросійських прав» 1807 року. У «Збірнику малоросійських прав» 1807 року разом із запозиченням норм заставного права з більш ранніх джерел відбувається їхнє подальше уточнення, а також виникають нові норми, пов'язані зі зміною соціально-економічних відносин в Україні. Безпосереднє заставне право розглядається в «Збірнику...» у книзі IV, главі XXVII про позичку і позики, а також книги V, главі XL – про право за заставною, низка норм заставного права міститься й в інших главах [9].

Крім того, у цей період в Україні розвиток застави і його регламентації містились в основному джерелі права України – «Зводі законів цивільних», у 10 томі. Подальший розвиток заставного права і його докладної регламентації містився в третьому і четвертих розділах 10-го тому «Зводу...» – Зводі законів цивільних «Про заставу нерухомого майна» і «Про заставу рухомого майна» (Звід законів Російської імперії в 15-ти томах був введений з 1 січня 1835 року і надалі був перевиданим повністю у 1842 і 1857 роках, і частково в 1876, 1883, 1885, 1886, 1887, 1889 роках) [13].

Виникає низка нових положень інституту застави, зумовлених ростом поширення власності на землю і засобів виробництва. До таких норм можна віднести появу різниці заставних правовідносин з різними учасниками – між приватними особами і державними кредитними закладами можливість застави тільки того майна, що належало заставнику на правах власності. Разом з існуванням «давньої» форми застави до кінця XIX століття істотно розвивається іпотека, що відрізняється від «давньої» форми застави тим, що, з одного боку, була вигідна заставнику, тому що він зберігав право на закладене майно, з іншого боку – була вигідна і для заставного кредитора, тому що була надійним засобом забезпечення. Отже, до середини XIX століття з розширенням приватної власності на землю, особливо на півдні України та Лівобережній Україні виникає така форма застави, як іпотека, що одержала подальший розвиток із утвердженням нового капіталістичного ладу, початок якому поклала селянська реформа 1861 року [9].

Можливість подальшого розвитку іпотеки була зумовлена тим, що вперше у «Зводі законів цивільних» було дане визначення поняття права власності, був юридично закріплений розподіл майна на рухоме і нерухоме. Що стосується норм заставного права, то на початку XX століття до 1917 року вони залишалися практично без змін.

Ряд прийнятих в цей час указів не сприяв подальшому розвитку норм заставного права.

VI період. Держава і право України на початок та середині XX століття.

Основним джерелом права в Україні до 1917 року було царське законодавство; із 1917 року до 1922 року – універсали Центральної ради, декрети гетьмана Скоропадського, закони Директорії; з 1922 року до 60-х років – ЦК УРСР 1922 року, Земельний Кодекс 1922 року, постанови ЦВК, Совнаркома, закони; з 1963 року до 90-х років – Основи цивільного законодавства СРСР і союзних республік, Цивільний кодекс 1963 року, Земельний Кодекс та низка інших, прийнятих у 1958–1984 роках, кодексів; 90-х роках – законодавчі акти, що регулюють відносини з приводу власності, земельні відносини, відносини з приводу застави майна та ін.

Деякий розвиток інститут застави отримує в 1922 році у зв'язку з прийняттям ЦК УРСР [14]. Зі скасуванням приватної власності на землю, надра, води, націоналізовани підприємства, суди, будівлі та ін., застава майна була вкрай обмеженою, цілком зникають такі види застави, як іпотека землі, застава цінних паперів. За ЦК УРСР 1922 року, застава була додатковим до основного зобов'язання й існувала тільки в «новій» формі, тобто, хоча закладене майно переходило у володіння заставоутримувача, перехід у власність не допускався [15].

У 50-60-ті роки починається кодифікація радянського союзного і республіканського законодавства. У період другої кодифікації застава не одержала широкого поширення у відносинах між фізичними особами – суб'єктами соціалістичного цивільного обороту і траплялась головним чином на ґрунті операцій державних кредитних установ – ломбардів, державних банків, що видавали громадянам позики під заставу предметів домашнього побуту або ж під заставу споруджуваних будівель.

Наступний етап у розвитку застави в Україні починається з прийняттям 2 жовтня 1992 року Верховною Радою України Закону «Про заставу», за яким застава починає використовуватися як найбільш ефективний спосіб забезпечення зобов'язань. Завдяки закону був відновлений інститут іпотеки, що є найбільш дієвим забезпеченням виконання умов кредитних й інших договорів [9].

VII період. Держава і право України наприкінці XX століття – XXI століття.

У цей період формування інституту застави діє декілька основних нормативно-правових актів, які встановлюють сутність сучасного інституту застави. Процес реформування зобов'язального права в цілому та застави зокрема відбувається здебільшого шляхом внесення безпосередніх поправок до цивільного законодавства, які супроводжувалися прийняттям безлічі спеціальних цивільно-правових законів і підзаконних актів. До них належать: Закон України «Про заставу» від 2.10.92 р. № 2654-ХІІ, Закон України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» від 6.11.2014 р. № 1255-IV, Закон України «Про іпотеку» від 6.11.2014 р. № 898-IV, «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» № 979-IV від 19.06.2003 року та ін.

Висновки. Зараз застава, як найефективніший спосіб забезпечення інтересів сторін у зобов'язаннях, відображає загальну тенденцію посилення захисту прав приватної особи, яка є в Україні в останні десятиліття. Виголошення будь-яким суспільством курсу на розбудову правової держави означає, що воно не лише приймає на себе обов'язок визнавати природні права людини, але й має забезпечувати реалізацію цих прав і свобод.

Список використаних джерел:

1. Давня Русь: проблеми права і правова ідеологія. – М., 1984. – С. 9.
2. Історія держави і права Української ССР : [підручник]. – Ч. I. – К., – 1987. – С. 64.
3. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков // Акад. наук СССР. – М., – 1963. – С. 200–207.
4. Зимин А.А. Феодальная государственность и Русская правда / А.А. Зимин. Исторические записки. – 1965. – № 76. – С. 234–244.
5. Капустин М. Общие явления права в Западной Европе / М. Капустин. – М., 1985. – С. 33.
6. Яковенко Н. У XVI столітті ми жили в правовій державі / Н. Яковенко // Старожитності. – Ч. 4. – 1991. – С. 6.
7. Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодарский, М. Пиетрчак. – М. : Юрид. лит-ра, 1980. – 237 с.
8. Ливанцев К.Е. Полный свод статутів Казимира Великого / К.Е. Ливанцев // Правоведение. – 1958. – № 4. – С. 102–107.
9. Кізлова О.С. Еволюція інституту застави в контексті державотворення в Україні (історико-правові аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / О.С. Кізлова. – Одеса, 1998. – 21 с.
10. Общие заметки о рецепции византийского права в Уложении 1649 г. // Записки имп. Новороссийского Университета. – Т. 73. – Одеса, 1898. – С. 279.
11. Кассо Л. Понятие про заставу в современном праве / Л. Кассо. – Юрьев, 1898. – С. 317.
12. Энгельман И. О приобретении права собственности на землю по русскому праву / И. Энгельман. – Спб., 1859. – С. 29.
13. Исаев И.А. История государства и права России / И.А. Исаев. – М., 1994. – 200 с.
14. Бахчисарайцев Х.Э. К истории гражданских кодексов советских социалистических республик / Х.Э. Бахчисарайцев. – М., 1948. – С. 46.
15. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів, 1996. – 206 с.